

Prusicka-Kołcon, Ewa

Pomnik Legionisty w Hrubieszowie - wyniki nadzoru archeologicznego

Archeologia Polski Środkowowschodniej 9, 153-157

2007

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Pomnik Legionisty w Hrubieszowie - wyniki nadzoru archeologicznego

Wiosną 2004 roku podczas prac ziemnych związanych z przeniesieniem pomnika Legionisty, który usytuowany jest na terenie cmentarza kościelnego przy parafialnej świątyni pw. św. Mikołaja w Hrubieszowie, przeprowadzone zostały badania archeologiczne w formie nadzoru¹. Przeniesienie pomnika na nowe miejsce związane było z planowanym przebiegiem przez teren jego pierwotnej lokalizacji linii sieci gazowej.

Według lokalnej tradycji pod pomnikiem miał znajdować się grób legionisty, żołnierza, który poległ w 1918 lub 1920 roku w czasie walk toczonych o niepodległość kraju. Brak jest jednak jakichkolwiek zapisów na ten temat w archiwum parafialnym, jak też w zbiorach Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie. Jedynie na Karcie Ewidencji Miejsca Pamięci Narodowej, przechowywanej w Urzędzie Miasta Hrubieszowa zawarta jest informacja spisana w 1983 roku, że pomnik ustawiono na miejscu pochówku nieznanego z imienia i nazwiska żołnierza, który poległ najpewniej latem 1918 roku.² Obelisk wystawiono z fundacji Hrubieszowskiego Oddziału Towarzystwa Przyjaciół Żołnierza Polskiego. Składał się z marmurowej płyty ułożonej na ceglany cokole, na której umieszczono pośrodku krzyż wykonany z czarnego granitu ozdobiony orłem w koronie oraz inskrypcją *BÓG - HONOR - OJCZYŻNA*. Na skraju płyty ustawiono obelisk z czarnego granitu z napisem *Hrubieszowski Oddział Towarzystwa Przyjaciół Żołnierza Polskiego Obrońcom Ojczyzny*.

Informacja na temat ewentualnego pochówku pod płytą pomnika, jak również rozbieżność danych dotyczących okresu jego wystawienia, zadecydowały

o objęciu prac ziemnych nadzorem archeologicznym. Dodatkowym argumentem był fakt, że interesujący nas obiekt postawiono na terenie cmentarza kościelnego, który wchodzi w skład zabytkowego, podominikańskiego zespołu klasztorowego z XVIII wieku, wzniesionego na miejscu drewnianej świątyni wzmiankowanej w 1425 roku oraz na terenie, gdzie historycznie potwierdzone jest osadnictwo średniowieczne i nowożytnie (XVI-XIX w.) i związana z nim zabudowa (T. Chrzanowski 1964, s. 20-23).

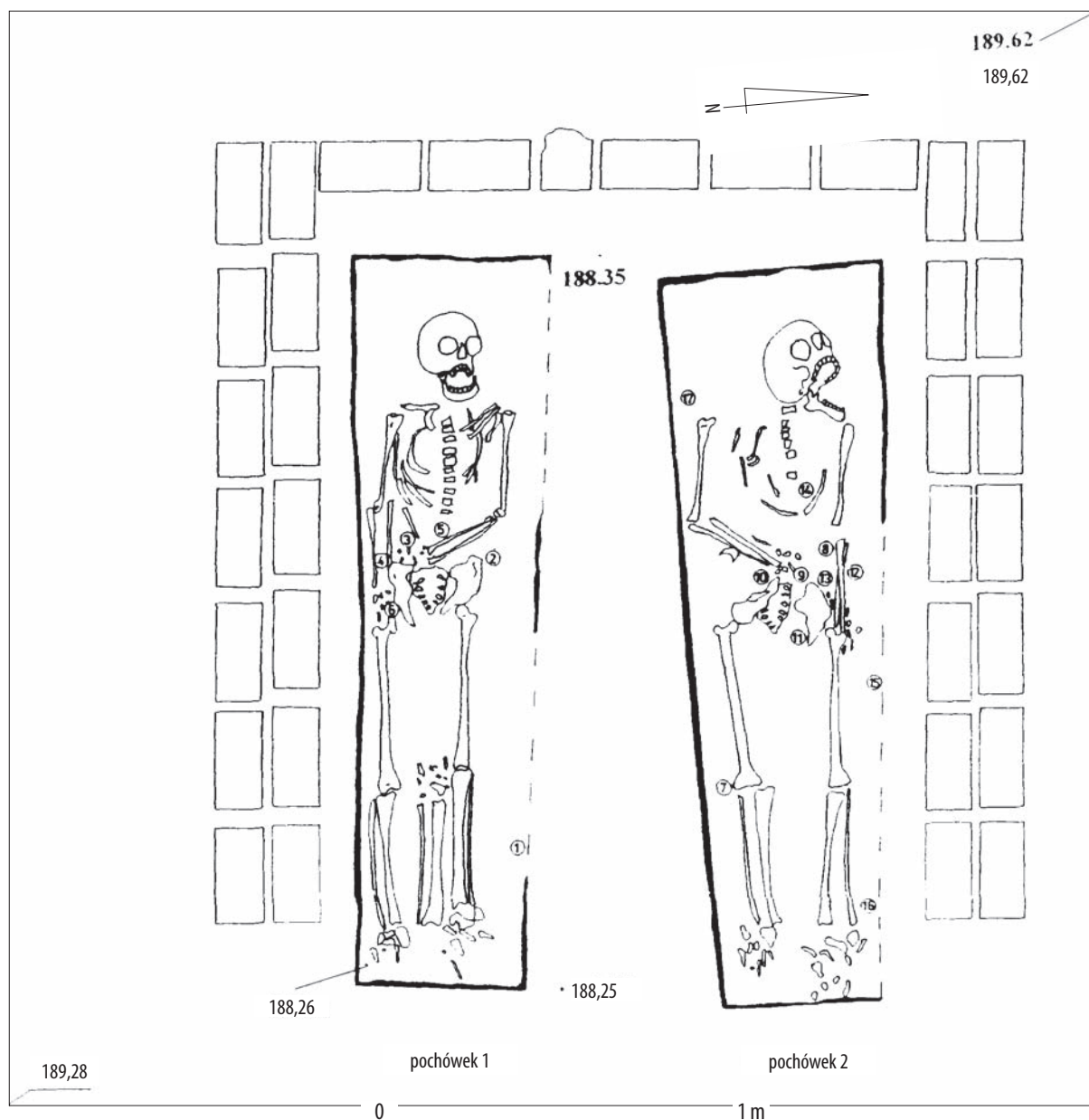
Po zdjęciu płyty pomnikowej wytyczony został wykop o wymiarach 3 x 3 m (ryc. 1), który przebiegał równoległe do północnego ogrodzenia cmentarza kościelnego, w odległości 0,5 m na południe od niego.

Materiały

Grobowiec odsłonięty został w centralnej części wykopu po zdjęciu płyty pomnikowej oraz poziomu wyrównawczego w postaci warstwy cegieł i podsypki z piasku przemieszanego z szarą próchnicą. Usytuowany został na osi E-W. Zbudowano go z dwu warstw cegieł kładzionych w układzie wozówkowym łączonych zaprawą wapienno-piaskową w konstrukcji sklepienia kolebkowego. Długość grobowca wynosiła 2,1 m, szerokość przy stopie posadowienia 2,2 m, wysokość sklepienia 0,95 m, długość strzałki łuku sklepienia 0,68 m, rozpiętość w świetle sklepienia 1,65 m. Odległość pomiędzy grzbietem (górna powierzchnia) a podniebieniem (dolna powierzchnia), tj. grubość sklepienia wynosiła ok. 26-28 cm. Dolna powierzchnia grobowca posiadała wymiary 1,65 x 2 m. Jego otwór zachodni został zamurowany cegłami, natomiast wschodni ucinął się regularnie bez śladów rozbiórki ewentualnej dłuższej konstrukcji. Wykonany został

¹ Informacja opracowana na podstawie sprawozdania autorki ukazała się w „Biuletynie Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego” (A. Przybysz 2005).

² Kartę opracował Jan Kisiel w 1983 roku.

Ryc. 1. Hrubieszów, m. pow., ul. 3 Maja 3. Pomnik Legionisty. Rzut poziomy grobowca z pochówkami 1 i 2: 1-17 – zabytki ruchome. Rys. E. Prusicka-Kolcon.

Fig. 1. Hrubieszów, Hrubieszów district, 3rd May Street. Legionnaire's Monument. Horizontal outline of the tomb with burials 1 and 2: 1-17 – movable artefacts. Drawn by E. Prusicka-Kolcon.

zatem intencjonalnie, bez wykorzystania konstrukcji o innym przeznaczeniu.

Przez wschodni otwór wsunięte zostały do środka dwie trumny (pochówek 1 i 2). Zostały ustawione w grobowcu bezpośrednio na ziemi, bez zastosowania posadzki. W związku z tym, że nie zmieściły się w nim całkowicie i wystawały 20-30 cm poza jego granicę, grobowiec od tej strony pozostał nie zamurowany. Po złożeniu pochówków zasypano go ziemią.

POCHÓWEK 1 – odsłonięty został w południowej części grobowca, na głębokości ok. 0,7 m poniżej poziomu

gruntu (strop trumny). Jest to pochówek szkieletowy, gdzie ciało zmarłego ułożono w trumnie drewnianej (sosnowej?) na osi wschód-zachód z głową skierowaną na zachód, w pozycji wyprostowanej na plecach z rękami skrzyżowanymi na piersiach. Trumna zachowała się w formie szczątkowej. Jej pierwotna długość wynosiła ok. 2 m. Zmarły był najpewniej płci męskiej, w wieku *Adultus*, wzrostu około 175-180 cm.³

³ Dane obliczeń wzrostu dla obu pochówków według tabeli L. Manouvriera (J. Piątek 1985, s. 183-184).

W obrębie trumny znaleziono 6 przedmiotów ruchomych. Oprócz metalowego gwoźdźka trumienne- go, pozostałe stanowiły elementy odzieży zmarłego: fragment paska płóciennego oraz pochodzące z munduru 3 guziki wojskowe z wizerunkiem orła amerykańskiego. Wyposażenie zmarłego stanowił ponadto wojskowy gwizdek metalowy.

Do trumny włożony został fragment kończyny dolnej innego zmarłego ułożony pomiędzy jego nogami we wschodniej części trumny w pozycji odwrotnej do nóg zmarłego, tj. stopą w kierunku zachodnim. Pochodzi on najpewniej z amputacji nogi.

POCHÓWEK 2 – odsłonięty został w północnej części grobowca, na głębokości około 0,7 m poniżej poziomu gruntu (strop trumny). Jest to pochówek szkieletowy, gdzie ciało zmarłego ułożono w drewnianej trumnie sosnowej na osi wschód-zachód z głową skierowaną na zachód, w pozycji wyprostowanej na plecach z rękami skrzyżowanymi na piersiach. Trumna o pierwotnej długości około 2 m zachowała się w formie szczątkowej, nieco jednak lepiej od pochówku 1. Zmarły był płci męskiej, najpewniej w wieku *Maturus*, wzrostu około 180 cm.

W obrębie trumny znaleziono 11 przedmiotów ruchomych. Oprócz 3 metalowych gwoździ trumien- nych, reszta stanowiła pozostałości odzieży zmarłego: dwie klamry metalowe z fragmentami tkaniny par- cianego pasa wojskowego, fragment paska (zapewne wełnianego), 3 guziki metalowe wojskowe, w tym jeden z zarysem orła amerykańskiego. Ponadto obok prawego kolana zmarłego znaleziono silnie skorodo- waną łyżkę ze śladami lnianej tkaniny.

Podsumowanie

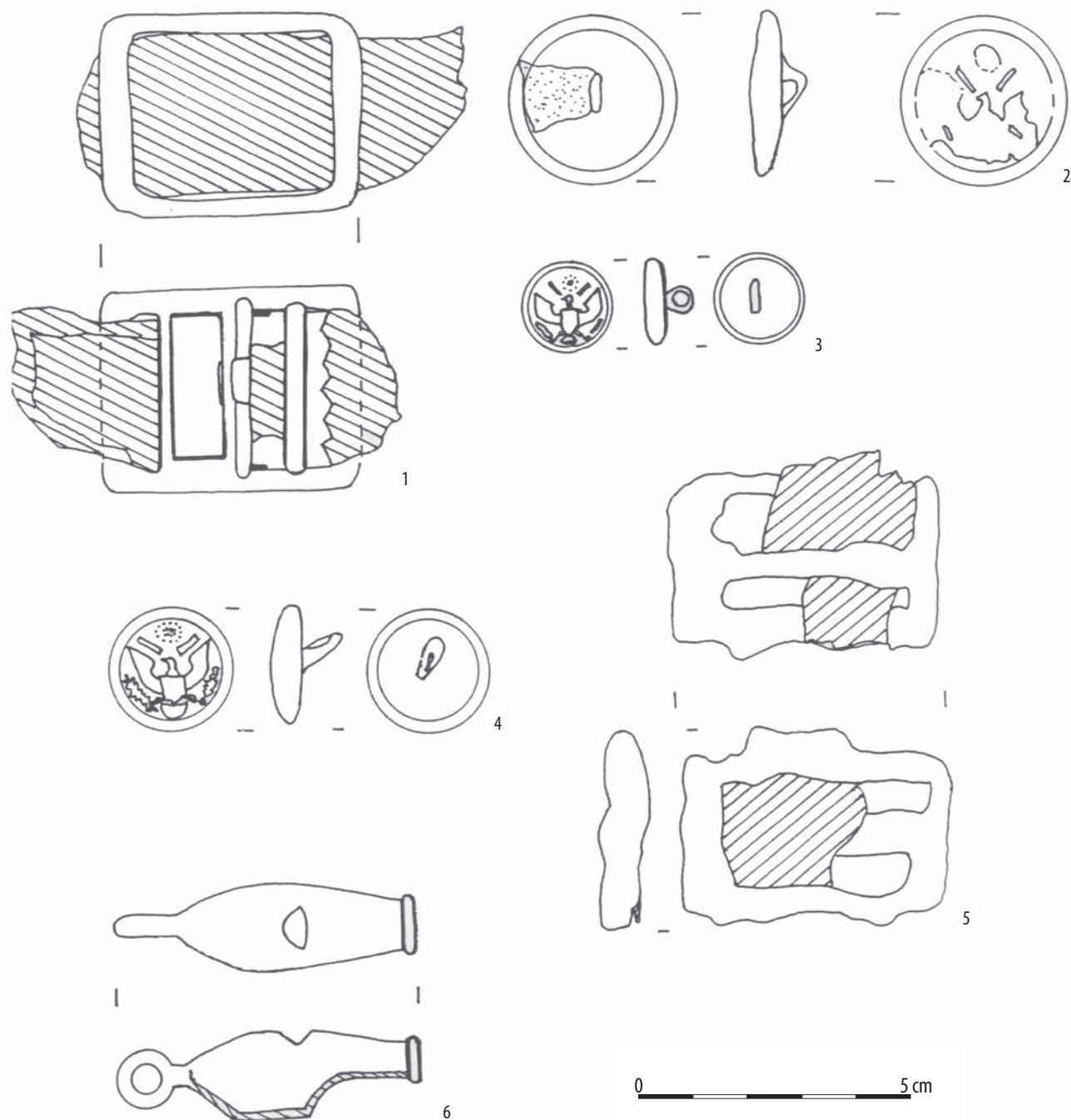
Z uwagi na rodzaj wyposażenia zmarłych należy stwierdzić, że odkryty grobowiec jest mogiłą żołnier- ską, a wymienione przedmioty stanowią część umun- durowania wojskowego.

Znalezione w grobie guziki wojskowe z orłem ame- rykańskim wskazują na amerykańską proveniencję mundurów, a odkryte pochówki żołnierzy mają naj- prawdopodobnie związek z armią gen. Józefa Hallera tworzoną na terenie Francji, która składała się w dużej mierze z ochotników polskiej emigracji w Stanach Zjed- noczonych. Polska Komisja Wojskowa działająca w cza- sie I wojny światowej w Ameryce pozyskała dla armii Hallera ponad 25 tysięcy ochotników. W początkowym okresie ich werbowania i formowania oddziałów pol- skich na terytorium Francji, żołnierze otrzymywali sor- ty mundurów według przepisów ubioru obowiązują-

cych w danym kraju, z którego przybywali, wyposażone w guziki właściwe dla tych mundurów (W. Boczkowski, M. Jaroszyński-Wolfram, K. Gładki 1999, s. 74). Ochot- nicy polscy ze Stanów Zjednoczonych przybywający do Francji byli kompletnie umundurowani i wyposa- żeni w umundurowanie amerykańskie (M. Jaroszyński- Wolfram, www.wolf.pl). Kurtki mundurów posiadały guziki fabryczne, wykonane z mosiądzu, miedzi lub masy plastycznej, przedstawiające godło Stanów Zjed- noczonych (W. Boczkowski, M. Jaroszyński-Wolfram, K. Gładki 1999, s. 76). We Francji z ochotników orga- nizowano nowe formacje, w tym m.in. w styczniu 1918 roku 1 Pułk Strzelców Polskich, składający się z żoł- nierzy polskich z brygad rosyjskich, jeńców – byłych żołnierzy niemieckich, a głównie ochotników amery- kańskich. W sierpniu 1918 roku 1 pułk wraz z 2-gim (tu ochotnicy amerykańscy stanowili zdecydowaną większość) i 3-cim, także w dużej mierze składającym się z ochotników amerykańskich, utworzył 1 Dywizję Strzelców. W okresie od kwietnia do czerwca 1919 roku armia Hallera, licząca wówczas ok. 70 tysięcy żołnierzy, wraz z całym wyposażeniem, została przetransportowa- na do Polski, a we wrześniu 1919 roku została włączona organizacyjnie do Wojska Polskiego. Część jej jednostek na miejsce stałej dyslokacji otrzymała garnizony na kre- sach wschodnich – stąd też pułki te, oprócz tradycyjnej nazwy „strzelców”, jako nazwę wyróżniającą przyjęły „kresowy” (D. Radziwiłłowicz 1997, s. 32, 41, 77). Interesująca nas 1 Dywizja Strzelców przeformowana została na 13 Dywizję Piechoty.

Żołnierze Hallera wrócili w 1919 roku do kraju wyposażeni w umundurowanie noszone na Zachodzie, z guzikami obcymi lub z polskim orłem. W pier- wszych latach niepodległości występowała w związku z tym duża różnorodność mundurów i guzików w Wojsku Polskim. Większość z nich donaszana była zgodnie z regulaminem z 1919 roku aż do 1 lipca 1921 roku (W. Boczkowski, M. Jaroszyński-Wolfram, K. Gładki 1999, s. 74).

W połowie kwietnia 1919 roku 13 Dywizja Piecho- ty skierowana została do walki z Ukraińcami w rejo- nie Chełm – Kowel – Włodzimierz Wołyński. Jednak najcięższą przeprawę miała w czasie walk na Ukrainie i Zamojszczyźnie w 1920 roku podczas wojny pol- sko-bolszewickiej. Mianowicie w sierpniu 1920 roku brała udział wraz z 1 Dywizją Kawalerii płk J. Róm- mla w zlikwidowaniu blokady Zamościa przez Armię Konną Budionnego, w bitwach pod Komarowem i Ty- szowcami. Natomiast w pierwszej dekadzie września 1920 roku uczestniczyła w pościgu za wycofującą się Armią Konną w kierunku Bugu i w dniach 2-7 wrześ- nia brała udział w poważnym starciu zbrojnym pod Hrubieszowem (J. Ślipiec 2000, s. 2).

Ryc. 2. Hrubieszów, m. pow., ul. 3 Maja 3. Pomnik Legionisty. Wybrane zabytki ruchome z grobowca: 1, 5 – klamry metalowe do pasa z fragmentami tkaniny; 2-4 – guziki wojskowe z wizerunkiem orła amerykańskiego; 6 – metalowy gwizdek wojskowy. Rys. E. Prusicka-Kołcon.

Fig. 2. Hrubieszów, Hrubieszów district, 3rd May Street. Legionnaire's Monument. Selected artefacts from the tomb: 1, 5 – metal belt buckles with fragments of fabric; 2, 4 – military buttons with an image of an American eagle, 6 – metal military button. Drawn by E. Prusicka-Kołcon.

Wobec powyższych faktów należy stwierdzić, że eks-humowany podwójny pochówek żołnierski ma związek z wydarzeniami lat 1919-1920, tj. walkami polsko-ukraińskimi lub – co jest bardziej prawdopodobne – działaniami wojennymi z sierpnia-września 1920 roku. Pochowani żołnierze (wcześniej związani z wojskiem gen. J. Hallera) zostali zapewne ranni na froncie (brak

śladów po pociskach na czaszkach i kościach) i zmarli w lazarecie. Potwierdzeniem tego może być znaleziona w jednej z odkrytych trumien (pochówek 1) część kończyny dolnej należąca do innej osoby, pochodząc zapewne z amputacji dokonanej w szpitalu wojskowym.

W czasie pełnionego nadzoru archeologicznego nie zarejestrowano śladów starszego osadnictwa.

Literatura

- Boczkowski Wojciech, Gładki Krzysztof,
Jaroszyński-Wolfram Michał,
1999 *Guziki. Polskie guziki wojskowe od XVI do końca XX wieku. Przewodnik dla kolekcjonerów*. Warszawa.
- Chrzanowski Tadeusz
1964 /hasło: *Hrubieszów*/ W: Powiat hrubieszowski, red. R. Brykowski, E. Rowińska. Warszawa, s. 20-23. Katalog Zabytków Sztuki w Polsce 8. Województwo lubelskie.
- Jaroszyński-Wolfram Michał
/ – / *Historia polskiego guzika wojskowego 1914-1995*; www.wolf.pl.
- Piontek Janusz
1985 *Biologia populacji pradziejowych*. Poznań.
- Przybysz Alfred
2005 *Ekshumacja grobu legionisty*. Biuletyn Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego 40: 1-2, s. 30-31.
- Radziwiłłowicz Dariusz
1997 *Błękitna Armia. W 80 rocznicę utworzenia*. Warszawa.
- Ślipiec Jeremiasz
2000 *Bitwa pod Lwowem, Zamościem i Komarowem. Materiały z Sesji Naukowej, która odbyła się 14 września 2000 roku w Zamościu*. Zamość.

Monument of the Polish Legionary in Hrubieszów, Lubelskie province – reports of archaeological supervisions /summary/

In winter 2004, during earthworks related to a process of transferring of the monument of the Polish Legionary, situated in the area of church cemetery near the parish chapel of St Nicholas in Hrubieszów, there were carried out archaeological investigations in manners of supervision. Under the monument plate there was uncovered a tomb, built of bricks, in a barrel-vault construction. The tomb length was 2.10 m, width in a point of toe of embankment 2.20 m, height to vault 95 cm. The bottom space of tomb measured 1.65 x 2.00 m. By a hole in eastern wall two coffins (burials no 1 and 2) were pushed inside and placed directly on the ground (without applying a special floor). Unfortunately there was not enough place to hold them wholly so they protruded for 20-30 cm out of the tomb and it wasn't blocked up in this part. Finally all was filled up with soil. Both burials were inhumation ones; bodies were laid in timber (pine-wood ?) coffins, in a supine position on their backs, along

the E-W axis with their heads directed towards the west and with hands crossed on chests. The death were of male-sex. Artefacts recorded in extent of burials were remnants of military uniforms: parts of linen and sackcloth belts, buttons (also 4 with a picture of an American eagle), a metal whistle, a spoon with traces of linen texture.

The exhumed double military burial has relationship to events of 1919-1920, i.e. Polish-Ukrainian fights or what is more presumable, with war operations led in August – September of 1920. The buried soldiers (probably belonged to gen. Józef Haller army) were maybe wounded on the front-line (noticed lack of traces of bullets on skulls and other bones) and died in a field hospital. These circumstances can be confirmed by a fact of finding in one of coffins (burial 1) a piece of lower limb, in all probability separated from a different person, not unlikely during an operation of amputation, executed in a front-hospital.

translated by Urszula Kurzątkowska

Mgr Ewa Prusicka-Kolcon
Regionalny Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w Lublinie
Pracownia Terenowa
Ul. Kościuszki 5
22-400 Zamość
robidz.zamosc@kobidz.pl